

# Harp ve Din münasebetleri

— Nilufer Bayar —

Harp cihanşumül bir hadisedir. İnsanların birbirleriyle münasebete girdiği her yerde vuku bulmuştur. Harp seneleri sulh senelerine nazaran daha çoktur. Vasatî olarak bir sene sulha mukabil onüç sene harp senesi tesbit edilmiştir. Üç asır zarfında Avrupa'da 286 harp olmuştur. M. E 1500 senesinden M. S. 1860 a kadar 8.000 den fazla sulh muahedesi imzalanmış, fakat bunların vasatî tutulma müddetleri 2 seneyi geçmemiştir. Nüfus arttıkça ve medeniyet ilerledikçe, harp daha büyük mıkyaasta insan kütlelerini önüne katmış ve yaptığı zararlar gitgide artmıştır. Bunun sebebi nedir? İnsaniyet tarihi niçin bu kadar kanlı olmuştur? İslikbalden ne beklenebilir? Bu suallere cevap verebilmek için harbin en aşağı kademelerine inmek lâzımdır.

Harbin izahını hayatın esas şartlarında aramak lâzımdır. Bu çeşit hayatî şartlardan biri de topraktır; çünkü bütün geçim vasıtaları ondan çıkar.

İlk devirlerde insan iaşesini elde etmek için tabiatla mücadele etmek zorundaydı ve bu mücadele çok çetindi. Elinde âlet yoktu, tecrübesizdi. Zamanla, bunun önüne geçti ve yaşaması bir derece kolaylaştı; fakat yeni bir zorluk baş gösterdi. O da artan nüfusu besleyebilme kaygusu. Nüfus gitgide artıyor; fakat yaşama vasıtaları hep ayrı kalıyordu. Mücadele nüfus arttıkça şiddetlendi. Fakat cemiyet hayatı bu mücadeleyi kolaylaştırdı; çünkü bir tek kişinin yapamıcağı işlerin başarılmasını temin etti. İş bölümü bir seri ekonomi meydana getirdi. Kollektif çalışma ortaya bir çok şartlar ve tahditler koyuyordu; fakat faydaları bu mahzurları telâfi ediyordu. Beraber çalışmadan, toplulukta bir birlik hissi meydana geldi. Her topluluk hayatla mücadeleden mada münasebete girdiği topluluklarla rekabete de girişti. Menfaat çarpışmaları başladı. Görüyorsunuz ki harbin menşei hayatî rekabet dediğimiz menfaat çarpışmasıdır. Bunun için de harp daima mevcut olmuştur.

İptidailer, haricî tehlike karşısında korunmak kaygusuyle ve müşterek menfaatler yüzünden birleşmiş, müstakil guruplar halinde yaşıyorlardı. Müşterek menfaatler birliği koruyor ve insanların diğerlerine karşı kuvvetli olmasını temin ediyordu. Ferdin kütleye bağlılığı arttıkça hariçtekilere karşı yabancılık hisleri yavaş yavaş kuvvetlendi. Bu suret-

le ferdler kendi cemiyetlerinin diğerklerinden tefrika başladılar. Bu tefrik düşmanlık doğurdu.

Ethnocentrisme ve bunun neticesinde dinî, ahlâkî ve hukukî kaide-lerin hariç ve dahil için değişmesi; ve zamanla, topluluklar arasında kültür farklarının hasıl olması harp etmek için vesileler haline geldi.

### **Dinin Harbe tesiri :**

Din yüzünden yapılan harpler iki şekil erzeder:

1 — Dinî itikatların sebep olduğu, fakat karşı tarafın dini nazarı itibara alınmaksızın, sırf kendi dinleri uğruna yapılan harpler. (Bu şekil iptidai cemiyetlerde vardır.)

2 — Dinî farklar yüzünden ve ekseriya kendi dinlerini başkalarının-dakilere kabul ettirmek maksadiyle yapılanlar. (Bu şekil ise mütakâmil cemiyetlerde görülür).

İkinci şeklin mütakâmil cemiyetlerde görüldüğünü söyledik. Bununla beraber bunun istisnaları da vardır. Meselâ Botouma'larda olduğu gibi. Fakat Botouma'larda bu çeşit harpler oraya hıristiyanlık yayıldıktan sonra başladığına bakılırsa medenî âdetleri kabul etmiş oldukları anlaşılır. Bunlar sırf dinlerini yaymak için harp ederlerdi. Fakat bunların az çok bir medeniyete sahip olduklarını ilâve etmek lâzımdır. Şu halde umumiyet itibariyle, medenî kavimlerin dinî farklar yüzünden harp ettikleri söylenebilir.

Dinî itikatlar iptidai cemiyetlerde ne şekilde harbe sebebiyet verir, bunun üzerinde durmalıdır: her devirde din, insanları harbe olduğu kadar sulhe de teşvik etmiştir. İptidai cemiyetlerde birincisinin daha hareketli bir tesir icra ettiğini görüyoruz. İptidai cemiyetlerde dinin harbe nasıl sebep olduğunu anlatabilmek için iptidai din telâkkilerine bakalım.

İptidailere göre dünya ruhlarla doludur. Bunlardan ekserisi ölenlerin ruhudur. Ruh, bedensiz olup, gölgeye benzemesine rağmen insanın tam başlıdır. Ölümle beraber, vücudu bir daha geri gelmemek üzere terkedir ve ruhlar âleminde tıpkı canlılar gibi yaşar. İnsandaki hareketleri haizdir; aynı ihtiyaçları vardır ve dünya işleriyle bir canlı kadar alâkadardır. Ruhta gizli bir kuvvetin bulunduğu ve kendisine fenalık yapabileceği düşüncesi iptidai ferde büyük bir korku aşılmaştır. İptidainin hayat tarzına bakacak olursak bu ruh korkusunun yerinde olduğunu görürüz. İptidai cemiyetlerde hayat mücadeleleri çok çetin ve neticesi itibariyle ferdin hayatına mal olabilecek şekildedir. Yır-

tıcı bir hayvanın hücumu, büyük bir kasırga veya büyük bir düşman kavminin hücumu gibi tabii hadiselerin, ruhların tesirleri altında vücude gelmiş olduğuna inan edenip. ferd talihinin de rahlar tarafından sevk ve idare edileceğine kanidir.

İşte fena akibetlerden kurtulmak için bahs addettikleri ruhları memnun etmek yolunu ihtiyar ettiler. Bu suretle ruhlarla hoş geçinmek için onlara kurbanlar takdim etmeyi âdet edindiler.

Ruhlar âdetlerin devamını ister. Ruhlardan çekinen iptidaî ferd âdet ve an'anelerinin her ne olursa olsun devam ettirmeyi ve bunların icaplarını yapmayı kendisi için esaslı bir vazife telakki eder. İşte bu telakki âdetlerin devamını temin etmiştir.

Esas itibariyle din de bir takım âdetlere istinat eder. Haida'lı bir Hindliye göre "İyi, (Bon) olabilmek için; yabancı bir kabileye karşı korku gitmiş olmalıdır. Aksi taktirde cennete girilemez. Migeria yerlilerine göre yer yüzünde kuvvetli olan ahrette de kuvvetli olur. Bu fikir, insanla ruh arasında fark olmadığı itikadından ileri gelir. Ferdin karakter ve şahsiyeti bu dünyadan ötekine aynen geçer.

"Ditrait de Tarres,, kabilelerinde, çok adam öldürmüş ve harp etmiş olanların ahrette tabii bir ölümle ölenlerden daha iyi muamele göreceklarine inanırlar. Azteklere göre yalnız harp kahramanlarının ruhu güneşe gider.

Din, öldürülen insanların ahrette kendilerine esirlik edileceğini takdir ederek adam öldürmeği, doalyısıyle harbi teşvik eder.

Harp kahramanlarına yer yüzünde hürmet edildiği gibi öldükleri zamanda diğer insanlardan çok anılırlar. Ruhlarına dualar edilir ve yavaş yavaş bunlar harp ilâhları şeklini alırlar; fakat bütün harp ilâhlarının bu suretle ilâhlaştırılmış kahramanlar olduğu söylenemez.

Maksadımız bu harp ilâhlarının menşeiini değil, fakat harbe tesirlerini göstermektir. Onlar ne gibi tesirler yaparlar. Cemiyetlerin kavgacı oldukları harp ilâhlarına verdikleri kıymetle anlaşılır. İptidaî harp ilâhlarının yardımını temin için onlara kurbanlar adar. Harp ilâhları daima kan döktürücü ve kavgacı olarak tasvir edilir. Bunlar harbi idare ve insanları teşvik ederler. Harpler de bu ilâhları memnun etmek için yapılır. Harp edenleri, ahrette, bu ilâhlar taltif ederler. Daha ileri bir medeniyete sahip olan cemiyetlerde harp ilâhları revcuttur. Meselâ, ibranilerde, Çinlilerde, Asurilerde olduğu gibi. Budizmin en büyük ilâhı düşmanları yenen harp ilâhıdır. Kanun'la veya kovan'te adlı harp ilâhı, ilâhlaştırılmış bir kahramandır. Yvnanlılarda harp ilâhlarının çokluğu bu milletin harbe verdiği ehemmiyeti tebarüz ettirir. Din, harp ilâhlarına

tapmak ve harbi yüksek göstererek hayatta bolluk, ahrette de refah vadetmekle harbi teşvik eder. İlahların harp istediğini zannettikleri zaman bu telâkki harbe sebep teşkil etmiş olur.

Din harbi birkaç şekilde daha müsait bulur. Bunlardan biri de tabulara karşı gelmektir. Tabuların yerine getirilmemesi ekseriyetle harbe sebep olur. Bu şekle misâl olarak kaptan Coop'un öldürülmesini gösterebiliriz.

Başka bir kavmin ölümlerine hakaret etmek Malinezyada harple neticelenir. Kavmin ölümlerine karşı yapılan bu tecavüzün intikamı alınmazsa, ruhlar kendi aşiretlerine fenalık yaparlar. Buna benzer bir mişâl de matem müddeti zamanında ölümün adını anmaktır. Avustralya'nın Euchlayislerinde totemi zemmetmek veya taklit etmek büyük bir hareket sayılır. Yeni Zelanda'da inkisar etmek harbe sebep olur; çünkü bedduanın istenilen neticeyi verdigine inanılır.

Harbin bir kaynağı da sihir ve büyüdür. İptidaî insan her hadisenin ruhlar tarafından meydana getirildiğine iman eder. Sihir ve büyü ruhların zorlanarak başka bir insana fenalık yadabileceği esasına dayanır. Başkasına fenalık etmek istiyen bir kimse, üzerinde nüfuzu olduğu ruhlar vasıtasıyla gayesine erişebilir. Bazan insan istemeden de başkasına zararı dokunabilir. Meselâ: nazarda olduğu gibi . .

Yeni Gine de Motouslar komşuları Koitopocislerden çok korkarlar ve her âfetin onlardan geldiğine kanidirler. Herhangi bir felâket vukunda onlardan intikam alırlar. Salamon adalarında ve Yeni Gineliler'de nazara itiakdın birçok harplere yol açtığı söylenir. Büyü ve sihir vasıtasıyla ölüm ve hastalığa sebebiyet verebileceği zannı daha sık ve ciddi harplerin âmilidir. İptidainin nazarında ölüm tabîî bir hadise olmayıp sihir ve büyü vasıtasıyla düşmanları tarafından meydana getirilir. Yaptığını farzettikleri büyücü veya sihirbaz öldürülür; eğer ölüme sebebiyet veren kimse başa bir kabiledense harbe girilir. Bütün büyü ve sihirin ruhlar arasındaki vasıtacıları; papazlar ve büyücülerdir.

İptidaîler din harpleri yapmamakla beraber; harplerinin ekseriyeti dinî sebeplerden ileri gelir. Bu sebeplerin başlıcaları kan gütme, insan kurbanı ve insan avcılığıdır.

### Kan Gütme :

Aynı cemiyete mensup olanlar arasında cinayet günah sayılır ve

cezasız bırakılmaz. Memnuiyeti her cemiyette ilk tabulardan birini teşkil eder. Medenî cemiyetlerde cinayet yasağını devlet idare eder, halbuki iptidailerde devlet re'si bu işlerle, cemiyetin umumî menfaatine dokunmadıkça uğraşmaz. Ölenin ailesi tarafından intikamının alınması dinî bir borçtur. Muhakkak yerine getirilmelidir. Zira, ölünce gizli bir kuvvete sahip olan ruh türlü fenalıklar yapabilir.

İntikam almak vazifesi ölene kan birliği ile akraba olanlara düşer. Aynı cemiyetin bütün azaları da kan birliği ile akraba sayılırlar. Kandaşlık cemiyet dahilinde sulhü temin eden yegâne temel bağıdır. Kandaşlıkla birbirlerine bağlı olmayanlar yabancı sayılır. İntikam muhakkak katilden alınmaz. Zaten birbirinin hareketinden bütün cemiyet mesuldür. Bunun için ekseriya şahsî bir kin kolayca bütün cemiyete adî bir mesele halini alır ve harple neticelenir. Kan gütmeye katilin öldürülmesi; tekrar, ölenin karşı taraftan intikamı alınmasıyla sonu gelmeyen bir zincir halinde devam eder. Babadan oğula ve nesilden nesile geçer. Büyü ve sihir ölüme sebebiyet verdiği inandıkları için kan gütmeye işini, para veya mülk vererek kapanabileceği keyfiyeti harbi hafifletmiştir. Bu adetin pek şiddetli olmadığı yerlerde halktan yapılan cinayetlerle, kazalar arasında fark gözetilir. Aynı sembolü taşıyan cemiyet mensupları arasında vukua gelen bir cinayette, katil bütün cemiyetin intikamına maruz kalır. İntikam harplerinin çok tahripçi olması bu adetin gevşemesine sebep olmadıysa da birçok cinayetlerin önünü almıştır. Araplar harpte bile, tanıdıklarını, intikamlarına maruz kalmamak için öldürmekten çekinirler. Bu âdet bilhassa Araplarda, İranlılarda ve Arnavutlarda vardır.

## İNSAN KURBANI

İptidai kavimler bütün hadise'leri surnatürel âmillerle izah ederler. Bu amiller ister ruh ister ilâh olsun insana zarar verebilir. Onlarla hoş geçinmek ve şerlerinden kurtulmak için onlara kurbanlar vermek lâzımdır. Bu surnatürel kuvvetlerden bazıları tanrılaştırılmış atalar; bazıları ise insan sıfatını taşıyan cinlerdir, ve bunlar ruhlar âleminde toplu dünyada olduğu gibi yaşarlar. Aynı hisleri taşırlar ve aynı ihtiyaçları vardır. İnsanlar gibi givinmek isterleri acıkırlar v.s. Ruhlarla hoş geçinmek isteyen onların bu ihtiyaçlarını temin etmelidir.

Kurbanın birçok çeşidi vardır. Biz bura la insan kurbanı ile meşgul olacağız.

İnsan kurbanı birkaç şekildedir. En mühimleri :

1 — Ölülere hizmetci tedariki.

2 — Gıda olarak Allahlara insan kurbanı.

Yamyamlarda, ilâhlara gıda olarak insan eti ikram etmek âdettir. Fakat insan kurbanını, yamyamlığın ortadan kalktığı halde gene devam ettiği de görülür. Tanrılar, canlıların medenîleşerek terkettikleri âdetleri muhafaza ederler. Bu dinî bir muhafazakârlıktır. Bunun için yamyam olmayanlarda da insan kurbanı mevcuttur. Ruhlar âlemi dünyanın aynıdır. Yeryüzünde birçok hizmetçileri bulunan bir kimsenin öbür dünyada da onlara ihtiyacı olacaktır. Bu sebeple zengin bir kimse öldüğü zaman hizmetçileri ve karısı kurban edilir.

Kurbandan maksat ruhlara hoş görünmek ve öfkelerini gidermektir.

Büyük bir adam öldüğü zaman toplu bir halde kurban vermek âdettir. Aşirete mensup olanları kurban etmek nüfusa zarar vereceğinden, kurban elde edebilmek için harpler tertip edilir.

Herhangi bir harbe başlamazdan evvel ve neticede toplu bir halde kurban vermek lâzımdır.

### İnsan başı avı :

Yeni Ginede, Melanezyada, Polinezya, Nibronezya ve Hindistanın bazı yerlerinde insan başı elde etmek için harp edildiği görülür. Bu kavimlerde düşmanlarının başını elde etmek arzusu harbe sebep olur. Araştırılınca bu arzunun dinî itikatlardan geldiği görülür. İptidaiye göre insanın ruhu nefeste, kalbte, kanda bulunur. Çok defa da başta yerleşmiştir. Şu halde bir insanın başına sahip olan ruhuna da sahip olur. Kesik başın ruhu teslim edildiği taktirde sahibine bolluk, bereket getirir.

Kesik başların iptidaiî hayatta mühim rolleri vardır. Hususî minsek ve ayinlerde kullanılmaktan maada kıymetli eşya addedilir. Sahipleri adetleriyle mütenasip olarak itibar görürler. Kesik başlar, babadan oğula intikal eder. Başların adedini arttırmak iptidaiîde hırs haline gelmiştir. Sırf bu maksatla harbe girilir.

Salomon adalarında düşman başı elde etmek için yapılan harpler bazı aşiretlerin tamamen mahvolmasıyla neticelenmiştir.

## Hıristiyanlık ve Harp ;

Hıristiyanlık insan hayatına kıymet veriyor ve harbi menediyordu. Harbi menetmesi devlet dini haline gelmesine mani idi. Çünkü hudutların muhafazası lâzımdı. Devlet dini olabilmek için harbe karşı vaziyetini değiştirmek mecburiyetindeydi. Bu suretle, dinle harbi uyuşturma yoluna geçildi. Chrisosthome ve Ambroise hıristiyanlığın harp etmeleri lâzım geldiğini söylememekle beraber, harp ve din işlerini ayırıyorlardı.

Saint Augustin daha ileri giderek harple dinin beraber aürüyebileceğini ve İsa'nın harbi menetmediğini söyledi. Saint Augustin'den sonra fikirleri tekâmül ettirildi. IV asırda Laon le grand zamanında kilise mensuplarının harp eîmeleri men olunmuştu. Halbuki daha önce sade kilise mensupları değil; herhangi bir kimsenin harbetmesi hatta askerlik yapması yasaktı.

Kilise harp etmeği men ettiği gibi; doğrudan doğruya harbin kendisine de manî olmuştur, Fakat papaların; kilisenin menfaatine uygun gelmeyen harpleri men ettiği görülmüştür. İşlerine geldiği zaman teşvik ediyorlardı.

Bazıları, harbin hıristiyanlığa girmesini, İslâm âleminin uyandırdığı korku, ve ondan örnek alınmasına atfederler. Filhakika Müslümanlar sırf dinlerini yaymak için fütuhalar yapmışlardır. Fakat islâm âlemiyle temasa gelmezden çok daha önce; yukarda da söylendiği gibi kilisenin harbi teşvik ettiği görülür. Hıristiyan olmayanlara karşı harp zarurî sayılıyor ve teşvik ediliyordu. Böyle bir harpte ölenin cennete gireceği ileri sürülüyordu. Haçlı seferleri bu zihniyetle yapılmıştır. Mamafih buna İslam âleminin uyandırdığı korkuyu da ilâve etmek lâzımdır.

Hıristiyanlıkla, harp münasebetlerinden şövalyelik meydana geldi. Tohum halinde Germenlerde bulunan şövalyelik kilisenin himayesi altında genişledi ve başlı başına bir sınıf halini aldı.

Şövalyelerin yegâne işleri harp etmektir. Sövalyeliğin zuhurundan sonra hıristiyan âleminde harpler çoğaldı.

Harper etme şövalyeler için bir ihtiyaç haline geldi. Bu ihtiyacı yenmek için kurumlar tertip etmeğe başladılar. Bu kurumlardan önce bazı dinî merasimler yapılırdı.

Feodalite zamanında hususî harpler görülür. Derebeyler, mahkemeler kurulduktan ve kral kabnun kurucu olduktan sonra kendi aralarında yine harp etmekte devam ettiler. Kilise bu harplerin önüne geçmek

istediyse de muvaffak olamamıştır. Ancak otoritenin kral veya imparatorun eline tamamen geçmesiyle bunlar ortadan kalkmıştır.

Hıristiyanlık: şövalyeliği tesis etmesi ve harbi tasvib etmesiyle, harp zihniyetine cesaret vermiştir. O kadar ki harp Allahın bir hükmü ve zafer de lütfu telakki edilmeğe başlandı. Harbin, Allahın fermanı olması kanaati Orta çağdan sonra da devam etmiştir.

Hemen hemen bütün hıristiyan mezhepleri ve tarikatları harbi teşvik etmişlerdir.

### Harbin tesirleri ;

Şimdiye kadar dinin harbe tesirlerini gördük. Harbin yaptığı tesirlere gelince, bunun yalnız dine karşı vaziyetini tesbit etmekle iktifa edemeyeceğiz. Harp bütün içtimaî müesseselere birden tesir eder. Yalnız dinî bakımdan mütalâa etmekle mevzuu çok daraltmış oluruz.

Harbin en büyük tesirlerinden biri nüfus üzerine yapığdır. Harbin mütemadî bir hal aldığı göçebe yaşayışta, hayatî rekabete ancak en kuvvetli olanlar dayanabilir. Bunun için kuvvetli insanlara ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaçtan da çocukları ve ihtiyarlarla âcizleri öldürme adetleri çıkmıştır.

Göçebelikten kurtulan cemiyetlerde bu âdetler ortadan kalkar. Fizik vasıflara ehemmiyet verilmeyip, daha az kabiliyetli olanlar da cemiyette yer alabilirler.

Harbin nüfusça, büyük zararlar verdiği cemiyetlerde, çocuk öldürme vs. gibi âdetlere müracaat edilemediği görülür. Bu cemiyetlerde nüfusa ihtiyaç vardır ve dolayısıyla poligam, evlâtlık alma gibi âdetler türer.

Harp, erkek ve kadın nüfus arasındaki nisbeti bozar ve bu da aile şekillerine tesir eder. Kültürün yayılmasına hizmet etmiş olan kız kaçırma âdeti, harpten doğmuştur.

Harp, akınlara sebebiyet vermek suretiyle, hükümet şekillerinin inkişafı üzerine olduğu kadar ırka da tesir eder.

Akın ve istilâ tarikiyle vukubulan kültür mübadelesi, cemiyetlerin inkişafı üzerinde mühim roller oynar. Kültür mübadelesine mani olmak ancak onların temasta bulunmalarını önlemekle olur. Harp ise bu temasa yol açar. Her iki taraf da karşısından âdetler alır. Galip gelenler âdetlerini, lisanlarını, dinlerini kabul ettirmek isterler. Hatta bazan bunu sulh şartı olarak koyarlar.

Meselâ Perörius'lar harbe girişmeden önce düşmanlarına, yamyamlık,

insan kurbanı gibi âdetleri terkedip güneş dinini kabul etmelerini tebliğ ederler. İstilâ ve akın vasıtasıyla kültür vübadelelerine bariz bir misal Şilideki Orobualarda görülür. Bunlar İncas'ların istilâsından önce bedenî bir hayat yaşıyor; avcılıkla geçiniyor ve madenciligi bilmiyorlardı. İncas'lar memlekete yerleştikten sonra onların medenî âdetlerini, icbar edilmeksizin aldılar. Kumaş dokumasının, madenden alet yapmasını, ziraati öğrendiler ve bedevî hayatı terkederek, kulübeler inşa etmeğe başladılar. Mısırlılar, Asuriler, İrânlılar vs. gibi medenî devletlerin kültürleri hep istilâ tarikiyle yayılmıştır.

Fakat harp daima medeniyetin ilerlemesine hizmet etmez.

Harp: nüfusun artmasına engel olur. Medeniyetin körüyucusu olan ticarete mani olur. Harp zamanında ziraat geri kalır veya kadınlar tarafından yapılır: Bazı cemiyetler; anî bir hücumla uğramak tehlikesinden korkarak hariçle temaslarını keserler ki bu da kültürün ilerlemesine mani olur.

Harbin iyiliklerine gelince; Irkın cesur, kuvvetli ve enerjik olmasına yardım eder. Bir Macri reisi Avrupalıların gelmesinden evvel harp ettikleri devri kastederek: "Eskiden kuvvetli ve sıhhatli bir millettik," demiştir. Harp endişesinin kalkması Macrileri tembelliğe alıştırmış ve dejenere olmağa başlamışlardır. Harp; muhtelif içtimâî faydaları olan disiplini öğretir.

İcad kabiliyetini artırır. Yapılan icadların çoğu askerliğe aittir veya başlangıçta o niyetle yapılır ve sonradan başka sahalara tatbik edilir. Meselâ: barutun icadında olduğu gibi.. Harbi gaye ittihaz ederek yapılan keşiflerin çoğu sulh zamanında çok büyük hizmetler görmüştür. Büyük harpten sonra tayyarecilik inkişaf ederek ticarete çok büyük yardımcı dokunmuştur. Amerikada Secession harbi zamanında çıkan tifo salgınını önlemek için sarfedilen gayret neticesinde, binlerce insan kurtulmuş ve halen de kurtulmaktadır.

Zehirli gazlar şimdi ise yarıyacak bir surette ziraatte ve sanayide kullanılıyor. Harbin içtimâî teşkilât üzerindeki tesiri de mühimdir.

Esaret harpten doğdu. Cemiyet içinde ayrı bir sınıfın meydana gelmesi iş bölümüne ve dolayısıyla kültüre tesir eder.

Harp: siyasî, ticarî ve dinî teşekküller üzerinde müessirdir. Bir devletin siyasî teşkilâtı, onun askerî vaziyetine tabidir. Siyaset, din ve ahlak harbin yaptığı tesirler llsanda tebarüz eder.

Harbin en büyük rolü içtimâî istifa meydana getirmektir.